

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

САЙЧУК КОСТЯНТИН ВІКТОРОВИЧ

Допускається до захисту:
в.о. завідувача кафедри історії України
та спеціальних галузей історичної науки,
д.і.н., професор _____ Темірова Н. Р.
« _____ » _____ 2021 р.

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ
ПІСЛЯ ЛІКВІДАЦІЇ НОВОЇ ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ**

Спеціальність 032 Історія та археологія
Кваліфікаційна (бакалаврська) робота

Науковий керівник:
Бут О.М., професор кафедри
історії України та спеціальних
галузей історичної науки,
д.і.н., професор _____

Оцінка: ____ / ____ / ____

Голова ЕК:

Дровозюк С. І., д.і.н., професор

Вінниця - 2021

АНОТАЦІЯ

Сайчук К. В. Соціально-економічний розвиток українських земель після ліквідації Нової Запорозької Січі. Спеціальність 032 Історія та археологія, ОП «Історія та археологія». Донецький національний університет імені Василя Стуса, Вінниця, 2021.

У кваліфікаційній (бакалаврській) роботі досліджено державний і правовий лад Січі, соціально-економічне становище населення. Надано характеристику Маніфесту Катерини Великої та визначено значення ультиматуму генерала Текелі. Встановлено соціально-економічне становище територій Нової Січі після Маніфесту та наслідки ліквідації Нової Січі.

Ключові слова: Нова Запорозька Січ, соціально-економічний стан, маніфест, ультиматум, ліквідація.

52 ст.; 2 табл.; 6 рис.; 45 джерел.

ABSTRACT

Saichuk K. V. Socio-economic development of the Ukrainian lands after the New Zaporozhian Sich liquidation. Specialty 032 History and Archeology, OP "History and Archeology". Vasyl` Stus Donetsk National University, Vinnytsia, 2021.

In the qualification (bachelor's) paper the Sich state and legal system and the socio-economic situation are studied. The Manifesto of Catherine the Great is described and the significance of General Tekelia's ultimatum is determined. The New Sich territories' socio-economic situation after the Manifesto and the consequences of the liquidation of the New Sich are established.

Key words: The New Zaporozhian Sich, socio-economic situation, manifesto, ultimatum, liquidation.

52 p .; 2 tabl.; 6 fig.; 45 sources.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ I. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ НОВОЇ ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ	7
1.1 Державний і правовий лад Нової Січі	7
1.2 Соціально-економічне становище населення	13
РОЗДІЛ II. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ СТАН ТЕРИТОРІЙ НОВОЇ СІЧІ ПІСЛЯ ЇЇ ЛІКВІДАЦІЇ	23
2.1 Характеристика маніфесту Катерини Великої та ультиматуму генерала Текелі	23
2.2 Соціально-економічне становище територій Нової Січі після Маніфесту	28
РОЗДІЛ III ЗАДУНАЙСЬКА СІЧ ЯК НАСЛІДОК ЛІКВІДАЦІЇ НОВОЇ ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ ТА УТВОРЕННЯ ІНШИХ СІЧЕЙ	34
3.1 Утворення Задунайської Січі	34
3.2 Утворення інших Січей як наслідок ліквідації Нової Січі	40
ВИСНОВКИ	45
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	48
ДОДАТКИ	53

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Влітку 1775 р., згідно з наказом Катерини II царським військами була зруйнована Нова Запорозька Січ. Потому вийшов маніфест про скасування останнього осередку української автономії, осередку демократії та волі народу, місця прогресивних форм господарювання та розвиненої економіки, центру свободолюбства, героїзму та військової майстерності.

Довгий шлях наступу царизму на українську автономію вважається найтрагічнішим в історії України кінця XVIII ст. Цей шлях має початок ще з 60-х років XVII ст., хоча українська держава, яка склалась в ході війни 1648-1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького, увійшла до складу Російської держави на договірних умовах, які в свою чергу визначали автономне політичне, правове, фінансове та військове становище України. Відповідно до цього договору, зберігались військово-адміністративні органи управління на чолі з виборним гетьманом, а також козацтвом.

Напад на автономію України посилювався за правління Петра I, який знищив усталені форми правління, зменшив владу на високому рівні та через своїх людей та козаків взяв під контроль економічну, фінансову та зовнішню політику уряду гетьмана, передав козацьке військо під царське командування. У 1722 р. Петро I створив так званий Малоросійський колегіум як центральний орган держуправління в Україні, що складався з шести російських офіцерів, командирів царських полків, дислокованих в Україні. Пізніше самодержавний імператор заборонив вибори гетьмана. Петро I розпочав наступ на українську мову. Він видав указ про вилучення українських книг у церков та заборонив книгодрукування в Україні.

Гетьманська влада, відновлена після смерті Петра I в особі Данила Апостола, була вже дуже обмеженою і під контролем царських радників. Після смерті Данила Апостола цариця Анна Іоанівна знову заборонила

обрання гетьмана та банди авантюрних пройдисвітів, які поселилися при її дворі, грабували та спустошували Україну.

Зруйнування Нової Січі 1775 р. є однією з найтрагічніших подій в історії України. Історична література налічує чимало згадок про неї. В основній кількості літератури ця тема досліджується поверхнево, без застосування великої кількості точних джерел.

Викладені аргументи слугують обґрунтуванням актуальності кваліфікаційної роботи.

Метою даної роботи є дослідження соціально-економічного становища українських земель після ліквідації Нової Січі. Задля її досягнення необхідно реалізувати такі **дослідницькі завдання**:

- дослідити державний і правовий лад Січі;
- проаналізувати соціально-економічне становище населення;
- надати характеристику Маніфесту Катерини Великої;
- визначити значення ультиматуму генерала Текелі;
- проаналізувати наслідки ліквідації Нової Січі;
- визначити роль українського козацтва для подальшого українського народу.

Об'єктом дослідження є історичний розвиток українських земель.

Предметом дослідження є ліквідація Нової Січі, причини та наслідки.

Історіографічні аспекти зазначеної мети представлені в цілому ряді праць. Це серед них роботи «Архів Коша Нової Запорозької Січі» [5], Я. Калакури «Українська історіографія» [17], Александрова П. «Ліквідація Запорозької Січі» [3], Баранніка А. «Історіографія соціально-економічного розвитку Нової Січі в працях вітчизняних істориків другої половини XVIII–XIX ст.» [6], а також колективні дослідження «Українська історіографія на зламі XX–XXI ст., здобутки, проблеми», «Історія українського козацтва».

Джерельна база дослідження. Дослідження та розкриття цієї теми було б неможливим без використання вже набутих знань суспільством в

таких галузях науки та практики як: археологія (І. С. Винокур, Д. Я. Телегін, Н. С. Абашина, Д. Н. Козак, Є. В. Синиця) та власне історіографія (Александров П., Бараннік А., Бачинський А.Д., Бачинська О., Борисенко В. Й., Бровко А. Г. та ін.).

Методологія дослідження. При дослідженні теми в роботі було використано такі загальні наукові методи: аналіз і синтез, дедукція, абстрагування, конкретизація, аргументація, порівняння та метод узагальнення, за допомогою якого було зроблено загальні висновки.

Апробація результатів дослідження відбувалась у процесі участі у наукових конференціях, серед яких, зокрема: II міжнародна наукова конференція «Травневі студії 2020: історія, міжнародні відносини», 24 квітня 2020 р.). У публікації «Соціально-економічні зміни козацтва протягом 1648-1657рр.» розглядались питання соціально-економічних змін козацтва протягом 1648-1657рр., зокрема прослідковувалась економічна політика Богдана Хмельницького в досліджуваній період та розглядались важливі соціальні питання. На III-й Міжнародній науковій конференції «Травневі студії 2021: історія, міжнародні відносини, філософія», 23 квітня 2021 р. представлено доповідь «Соціально-економічний розвиток українських земель після ліквідації Нової Запорозької Січі». У даній статті розглядались питання соціально-економічного становища українських земель, а також детально аналізувалась подальша доля козацтва.

Структура роботи зумовлена метою та завданнями дослідження, в її основу покладено проблемний принцип. Бакалаврська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (45 назв), додатків. Загальний обсяг роботи становить 54 сторінки, з яких на основний текст припадає 47 сторінок.

РОЗДІЛ І СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ НОВОЇ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ

1.1 Державний і правовий лад Нової Січі

Історія запорізького козацтва у XVIII ст. характеризується складними процесами як в політичному, так і в соціально-економічному аспектах. Це вважається часом знищення старої Чортомлицької Січі і утворення Олешківської Січі, а згодом Нової Січі на річці Підпільній; це вважається часом втрати державотворчих спроможностей запорозького козацтва, його політичного впливу на суспільне життя Гетьманської України. Але в цілому Запорозька Січ продовжувала ще виступати важливим фактором громадського життя українських земель. Новою Січчю не оминулись жодні визначні події в суспільно-політичному житті України – будь-то події 1708-1709 років, соціальні рухи на Слобжанщині чи на Лівобережжі, Коліївщина 1768 р. тощо.

Варто відзначити, що господарський організм Запорозької Січі тримав напрямок розвитку у сфері нових явищ соціально-економічного життя України, зв'язаних з появою та утвердженням нових виробничих стосунків в аграрному секторі, взаємопов'язаних безпосередньо із капіталістичним способом виробництва, зокрема, хутірського – по суті, власне фермерського землеволодіння. На жаль, не беручи до уваги появу повного кола досліджень, така особливість соціально-економічного розвитку Січі, не завжди потрапляє до поля зору авторів узагальнюючих праць та посібників.

Варто сказати, що політичне життя Запоріжжя теж не було сталим. Козацтво мало впевнене еволюціонування в напрямку затвердження певних своєрідних органів влади за більш заможною частиною козацтва, яке в свою чергу мало прагнення придати своїй владі спадковості.

Визначальним фактором стійкого соціально-економічного життя в Новій Січі є те, що в 40-х рр. XVIII ст. Нова Січ мало досить значну

територію (до 80,555 тис. кв. км.). На заході вона простягалась від Південного Бугу та його притоки – річки Синюхи. На сході межувала з річкою Кальміус і річкою Берди. На північних рубежах її територія розпочиналась від річки Орель і пролягла до річки Конки та досягнула Дніпра у нижній течії. (Див. дод. А)

Територія Нової Січі ділилась на вісім областей, так званих паланок, які в свою чергу ділились ще на отаманства – як встановили сучасні дослідники. До складу отаманства входило кілька поселень. [14,809]

Адміністративним, політичним та військовим центром на Запоріжжі був Кіш, який займав своє розміщення на півострові річки Підпільної. Згідно із традиціями, на цій території розміщувалась також канцелярія, військові майстерні, курені (всього було їх 38), що використовувались для військової залоги. Центром кожної паланки була слобода, де також традиційно розміщувався козацький гарнізон та паланкова адміністрація. Управління козацьким краєм здійснювала обрана демократичним шляхом козацька старшина. Вона ділилась на кошову, паланкову, курінну, отаманську. Щоправда, в адміністративній структурі з часом спостерігаються певні зміни, пов'язані з поглибленням соціального розшарування в козацькому середовищі.[4]

На старшинські посади в Новій Січі згодом обирали тільки заможних козаків і обирали їх на декілька термінів підряд. Кіш, як вищий законодавчий і виконавчий орган, не мав певного впливу на вибори паланкової та отаманської адміністрації. Його повноваження були лише в затвердженні обраних громадою осіб. Певною особливістю є те, що отаманства, як нижча територіально-адміністративна одиниця, у своїх адміністративних правових стосунках були поставлені на однаковий рівень із паланками. Характерним також є те, що місцевою старшиною проводився безпосередній зв'язок із Кошем, обходячи паланкову адміністрацію. На думку таких дослідників, як М. Слабченко та О. Олійник, саме це надавало можливість уникати

бюрократичних перепон і здійснювати більш оперативно управління краєм, що має дуже важливе значення у воєнний час.[5,126]

У складі кожного отаманства було кілька поселень, так званих хуторів, чи хуторів-зимівників. Численними фактами вказується на те, що на території цих хуторів проживали козаки із своїми сім'ями, а також прості селяни – посполиті та посезонні робітники. За офіційними даними Петербургу, протягом 30-60-х рр. в Запорозькому краї оселилось 50 тис. селян із своїми сім'ями. Це були переселенці та селяни-втікачі з Лівобережжя, Правобережжя та Слобожанщини. Згідно із підрахунками відомого історика В. М. Кабузана, на 1775 р. на території земель Запоріжжя загальна кількість населення сягала 72 тис. осіб. Д. Яворницький, В. Голобуцький вказують на цифру понад 100 тисяч. Крім того, за даними інших дослідників відомо, що на військовій службі нараховувалось більше 20 тис. козаків. В. О. Пірко, ввівши в науковий обіг нові джерела та документи, зробив узагальнюючі статистичні підрахунки, згідно яких загальна чисельність населення запорозьких вольностей тоді становила понад 175 тис. осіб. До цієї думки схиляється й такий відомий дослідник, як А. Бачинський.[5,87]

Відповідно, із збільшенням населення краю зростало і число зимівників. В середньому на кожні 20 кв. км припадав один зимівник. Проте, щільність розташування зимівників один від одного була різною і мала залежність саме від географічного фактору. Найбільшу густоту розташування хуторів 67 зимівників, згідно із топографічними картами першої половини XVIII ст., можна було спостерігати у південних прикордонних районах. На один хутір-зимівник припадало від 110-376 га до 1870 га сільськогосподарських угідь.

Отже, хутори-зимівники стали практично економічною основою Запорізького краю. Головною галуззю господарювання в хуторах-зимівниках та слободах до 60-х рр. було тваринництво і рибальство. Власники хуторів

володіли тисячами голів свійської худоби. Так, одному кошовому отаману П. Капнишевському належало 658 коней, 886 голів великої рогатої худоби, 14042 тисячі овець і кіз тощо. Іншому кошовому старшині І. Глобі належало 12 тис. овець і кіз, сотні коней та ін.

Така кількість худоби, безумовно, вимагала підприємств і чимало робочих рук для переробки продукції тваринництва. Не випадково у 60-70-х рр. на Запорозжі функціонувала значна кількість рибних заводів – гардів. Тільки в басейні Бугу та його приток дослідники М. Товкайло та М. Будник нараховували 34 гарди.[5,76]

Також існували й інші підприємства. Зокрема, сьогоденним хімічним аналізом запорозької зброї вказується, що вона була виготовлена із руди Донецького регіону, який в свою чергу входив до володінь тогочасної Запорізької Січі.

Не менш важливою галуззю господарства Нової Січі в 60-і роки є саме рільництво. До того ж, землеробство мало значне поширення в усіх типах господарств, як в запорозьких слободах, так і в хуторах-зимівниках. Перевагу запорозжці віддавали обробці таких культур, як просо, жито, овес, гречка, а вже з кінця 50-х рр. – пшениця. Якщо до кінця 50-х рр. до Запорозжя хліб тільки ввозився, то з 60-х рр. населення краю задовольняло свої потреби вже власним виробництвом. Більше того, варто відзначити, що Запорозька Січ почала експорт хлібу власного виробництва до Кримського ханства.

В той же час, потрібно зазначити і багатогалузевість господарств зимівників та слобід. Як відзначає В. Пірко в зимівниках і слободах успішно розвивалось городництво і садівництво. Крім того, тут було досить розвинене млинарство та гуральництво. Освоєння степових просторів задля господарства здійснювалось селянами-переселенцями, селянами-втікачами, посезонними робітниками, тобто, це були ті люди, які добре знайомі безпосередньо з рільництвом. М. Слабченко, В. Голобуцький та О. Олійник у своїх наукових працях наводять документи, які засвідчують використання в

зимівницьких господарствах вільнонайманої праці та укладання відповідних угод між господарем фермером та наймитом. Згідно із цими угодами, вільнонаймані працівники отримували річну платню в грошах, або частково в грошах, а частково натурою, тобто збіжжям. Проте, траплялись й такі випадки, коли вільнонайманим працівникам платили річну платню тільки харчами і надавали їм житло.

Наукові роботи М. Слабченка, В. Голобуцького, Я. Бойка, О. Олійника, В. Пірко, А. Філіпенка мають аргументовані доводи про те, що зимівницькі господарства-фермерства були основним джерелом прибутків Нової Січі.[5,223]

Доцільно вказати, що в Новій Січі існувала також і певна фінансова та податкова система. Кошем господарства зимівників обкладались постійними і тимчасовими платежами. Варто також відзначити, що такими податками обкладались всі посполиті, а також певна сума податків збиралась із сімейних козаків.

Певні прибутки у кошову скарбницю давало гуральництво. На 60-і роки в паланках Запорозької Січі було нараховано десятки шинків. Значні прибутки Кіш отримував із зовнішньої та внутрішньої торгівлі. Д. Яворнацьким, В. Панашенком, А. Філіпенком та ін. було встановлено, що спеціальними служивими людьми обкладались податками усі, хто пропонував свої товари на запорозьких ринках. Досить високі митні збори були встановлені на горілку, вина та охоронний конвой для зарубіжних купців. Торговим центром краю був Кіш. У його межах протягом 1765- 1773 рр. функціонувало близько 40-49 крамниць. До них приїздили зарубіжні купці та господарі зимівників, які мали на меті збути власну продукцію оптом. Також великими торговими центрами стають в 60-х рр. і паланкові слободи.

Як правило, на Запорожжя везли свої вироби, тканини, взуття, зброю, свинець, порох, предмети повсякденного побуту ремісники з Лівобережної і

Слобідської України, Росії, Туреччини, Польщі тощо. Крім того, з Лівобережжя сюди ввозилось борошно, тютюн, з Туреччини – ізюм, кава, горіхи, камфора, скло, лимонний сік. Торговими партнерами Січі були також Литва і Греція. Торговельний обіг Запорозької Січі з країнами Півдня були досить великими. М. Слабченко затверджує, що обсяг торговельних операцій Січі з Кримом становив більш як 60 тис. карбованців, а з Туреччиною – 200-250 тис. карбованців (першість тут належала торгівлі сіллю).

На зарубіжних ринках запорожці пропонували вовну, яловичину, коней, велику рогату худобу, овець, коней, пряжу, коров'яче і конопляне масло, рибу, ікру, канати, шкіри, хутро. З 60-х рр. Запорожжя починає торгувати хлібом власного виробництва, який везли в основному до Кримського ханства.

Крім того, Запорожжя відігравало значну роль в посередницькій торгівлі. Мануфактурна продукція Росії та Польщі переважно проходила транзитом через Запорожжя до Туреччини, Криму, країн Балканського півострова. Тому не випадково ряд дослідників (В. Пірко, О. Олійник, І. Лиман, А. Філіпенко) зробили висновок, що Запорозька Січ у ці часи ставала серйозним конкурентом Росії в зовнішній торгівлі в Причорномор'ї і Приазов'ї.

Таким чином, враховуючи викладений матеріал, можна зробити висновок, що на території Нової Запорозької Січі впевненими кроками проходило соціально-економічне зростання та розвиток. Цей факт засвідчує велика кількість джерел, в яких вказується на кількість товарообігу та розвиток і запровадження нових видів господарств. В цьому контексті доцільно вказати, що для соціально-економічного життя Нової Січі було характерним посилення товарообігу, що призвело до накопичення торгового капіталу. На Запорожжі успішно розвивався фермерський тип господарства, що відзначався багатогалузевістю і застосуванням вільнонайманої праці. Зимівницько-фермерське господарство стає економічною основою Нової

Січі. Все це свідчить про утвердження в цьому регіоні України буржуазних виробничих відносин. Протягом 30-70-х рр. на Запорожжі формується новий, більш прогресивний в історичному поступі соціально-економічний лад. Все це робило Запорозьку Січ економічно і політично незалежним від Росії організмом, виривало її з кріпосницької системи імперії. Безумовно, Російська імперія не могла погодитись з існуванням непідконтрольних собі політичних інституцій та економічною самостійністю козацького краю. Вона шукала способів остаточно підпорядкувати собі цю частину України та інкорпорувати її до загальноімперських структур.

1.2 Соціально-економічне становище населення

Відповідно до традицій, керування Новою Січчю було приналежне Військовій Раді. Її обов'язково скликали на Різдво, а в інший час – в міру потреби. Саме тоді Радою обиралась на рік уся старшина: кошовий отаман, суддя, писар, осавул, довбиш.

Власне, кошовий отаман мав могутню владу, але, втрачаючи її з часом на користь російського командування, він зберіг необмежену владу проти козаків. Він був старшим військовим командиром, суддею, адміністратором. Отаман був представником Запоріжжя у відносинах з російським урядом та в дипломатичних питаннях з Кримом та Польщею. В період походів, влада отамана була жорстокою, навіть диктаторською, адже він мав право карати навіть смертю.

У 1734–1775 роках у Новій Січі можна спостерігати тенденцію переобрання одних і тих самих людей на другий-третій рік. Петро Калнишевський десять років стояв на чолі кошиків з невеликою перервою - з 1765 по 1775 рік.

В даному контексті варто звернутись до устрою Нової Січі. (Див. рис. 1.2.)

Рис. 1.2. Устрій Нової Січі

Писар займав друге місце у Новій Січі. Він займався провадженням всього листування, завідував архівом та завіряв своїм підписом документи.

Під час відсутності отамана, його заступником був суддя. Він також відав судом.

Ад'ютантом отамана був осавул. Він був начальником команд, які пильнували за порядком та виконував судові вироки.

Військовими клейнодами відав довбиш, він також виконував розпорядження військового суду та канцелярії.

Варто відзначити також пушкаря, він завідував артилерією – «гарматою» та в'язницею.

Товмач був службовою особою, яка виконувала обов'язки військового перекладача.

Збором мита, військовими мірами та вагою відав кантаржей.

Старшина, що вже відслужила свій термін і не була переобраною, не зливалась із загальною козацькою масою. Ця старшина мала безпосередній вплив на справи, входячи до неофіційної «Старшинської Ради», яка була постійною Радою при отамані та іншій старшині. Така «абшитована» старшина мала назву «отаманія» чи «старики». З перебігом часу Старшинська Рада набувала в рази більшого значення, впливаючи й на діючу старшину та на Військову Раду.

Відповідно до традицій та праву у Військовій Раді та у виборах старшини брали участь абсолютно всі козаки, без винятку, і заможні, і «сірома». Вибори були прямими. Учасниками були тільки присутні козаки, які висловлювали свою волю криком. [14,808]

В свою чергу, курінна старшина обиралась на сходинах по куренях. Курінному отаману була притаманна така сама сила в курені, як у кошового в війську. Поряд з курінним отаманом стоїть також обрана старшина.

Всю територія, яка належала Війську, було поділено на паланки: в центрі кожної паланки було невелике укріплення. Спочатку було 5 паланок: Кодацька, Бугогардовська, Інгульська, Протовчанська та Самарська. Та з часом, в залежності від збільшення населення, організовувались нові паланки: Орельська, Личаківська, Прогноїнська, Барвіностінювська, Макарівська, Калміюська. Паланки очолювались паланковими полковниками із старшиною. Паланковий полковник, відповідно, призначався безпосередньо кошовим отаманом, можливо, це було пов'язано із припиненням переведення виборів у паланках.

Говорячи про населення паланок, варто зазначити, що значна його частина складалась із козаків, які мали власні «зимівники». Їхня більшість вела певне господарство, мали пасіки, млини та худобу. Серед цих козаків були також одружені, а це в Січі було під заборонаю. Такі козаки, а також ті, що перебували на різних службах (на перевалах, митницях, кордонах), по

суті були позбавлені можливості участі у виборах. А отже, на практиці, демократична встановлена засада «право всіх козаків обирати старшину», обмежувалась лише тими козаками, які були в Січі, в куренях. [14,809]

Розпорядженням військових фінансів займалась кошова старшина. До скарбу відбувалось надходження податків, в тому числі від запорозького населення, збори з крамниць, шинків, торгівлі, перевозів, а також, прибутки від військових «зимівників».

Від митниць прибутки були розподілені так: кошова старшина брала дві третини, а паланкова – одну. В такій «відомості» є вражаючою велика частина, яку отримувала старшина. Вочевидь, на всіх не було достатньо платні і тоді були позбавлені пайки ті, хто й так мало отримував. За аналогічним принципом було розподілене хлібне «жалування», надане російським урядом.

Відповідно, також велика частина військової здобичі припадала старшині. Вона одержувала значну частку з конфіскованого за різні злочини майна, наприклад – після повстань тощо.

Проте, такі джерела не утворювали головне багатство старшини. Головним джерелом XVIII ст. було власне господарство та участь у торгівлі.

Основною формою землеволодіння на Запоріжжі був «зимівник», так були названі хутори. Козаки засновували зимівники на військовій землі виключно із дозволу коша, проте з плином часу, ця земля переходила у власність цих козаків. Ці зимівники були різного типу. Початковою формою зимівника була маленька хатка, часто землянка, в якій козак перебував взимку. Там була також повітка на худобу. З часом, зимівники починали розширювались: в них плекали великі стада худоби, табуни коней, отар овець. На допомогу власникові хутору з'являються наймити, здебільшого – по одному, але бували хутори з кількома наймитами і «господарем-управителем». Саме так було в зимівниках Калнишевського ті інших.

Вже наприкінці існування Січі зимівників було налічено декілька тисяч, в Самарській паланці було їх, приміром, 725. За підрахунками, 1043 робітників було у 597 зимівниках. Зазвичай, кожний козак мав право засновувати тільки один зимівник, але Калнишевський мав 7, а Глоба - 3.

З часом, змінювався також і вигляд багатого володаря зимівника. В зимівнику П. Калнишевського були будівлі на декілька покоїв, із стінами, які були вкриті шпалерами, в будівлях були гарні меблі, шафи, портрети, килими, дорогий посуд, канделябри тощо. Для наймитів були призначені окремі хати. Мались стайні, кошари, млини.

Громіздкий об'єм скотарства засвідчується цифрами пограбованого татарами майна і відповідні факти з продажу скоту, а особливо – реєстри конфіскованого майна старшин та козаків під час руйнування Січі в 1775 році. Доцільно вказати, що це вказує на активне соціально-економічне життя населення. Наприклад, у володінні Петра Калнишевського налічувалось 15.880 голів худоби, в тому ж числі 639 коней. Коні, які мав Калнишевський, були прославлені своєю породою, через це до нього часто зверталися покупці. Приміром, у 1769 році ним було продано 250 коней орловським купцям. Якби коні коштували, приміром, по 15 карбованців, то це була б сума в 3.750 карбованців, однак хороший кінь вартував 25 чи більше карбованців. Того ж самого року татарами було відібрано в нього 600 коней. В 1775 році Петром Калнишевським було продано татарам 14 тис. овечок, які коштували по 2 карбованці за одиницю, відповідно, на суму 28 тис. карбованців.

Прикладом також може слугувати господарство писаря Глоби, у якого було понад 13 тис. одиниць худоби, старшини Гараджи було 2.910 голів, Нагая – 2.551. Громіздкі скотарські господарства були приналежними й іншій старшині: у полковника Ковпака татарами було забрано 1.627 коней та різної худоби; у одного козака (ім'я невідоме) забрано 250 коней та 5.000 овечок.

Отже, варто сказати, що великі скотарські господарства були притаманні для власності не лише старшині, але й рядовим козакам. Головними предметами експорту на ринки країв Гетьманщини, Слобожанщини, Правобережної України, Шльонську, Данцигу були коні, воли та вівці. Саме запорозькими кіньми «ремонтувалась» Пруська кіннота.

Вже в XVIII ст. в соціально-економічному житті Запоріжжя був помічений новий феномен (як вже зазначалось, розвиток нових видів господарювання): тоді як у XVII ст. Запоріжжя жило за рахунок імпортного хлібу – що завжди проговорювалось запорожцями – то в 1734 році, після повороту, вони почали займатись власним виробництвом хліба. Їхні господарства налічували плуги різноманітних систем, а також борони та коси. На токах стояли скирти хліба. Варто сказати, що виробництво хліба було не лише для власного споживання, але також на продаж, в основному до Криму. Приміром, зимівники Каплуна, Шморгуна, Ковпака, Глоби, Калнишевського налічували 3-5 тис. пудів хліба.

Доцільно було б вказати, що великого значення для становлення економіки Запорожжя набуло рибальство. Кошем розподілялись по льосах місця риболовлі – на Дніпрі, Возі, Кальміусові, на Озівському морі. Ті, хто володів рибальським знаряддям, мали у власних ватагах найманих робітників, серед яких були козаки та сторонні люди. В кожному промислі налічувалось по 12-15 наймитів.

Такого самого характеру набуло видобування соли та її постачання. Для засвідчення масштабу такої торгівлі може слугувати такий приклад: в 1746 році на Лівобережну Україну сіль возилась п'ятьма тисячами пароволових возів. Чумацькими волами долався шлях з Запоріжжя до Росії, Польщі, Молдавії, Криму. Ними також возилось збіжжя, тютюн та риба. Серед чумаків були також такі господарі, які самі їздили одною чи двома «мажами» - великими возами, але були й такі, що мали у володіннях декілька десятків «маж» та висилали з ними наймитів-молодиків. Приміром, у

володінні козака Голуба налічувалось 24 вози, Натиача та Рябого – 2, Гаркуша – 44 кінних вози.

Невід'ємною частиною соціально-економічного стану населення всієї території Нової Січі слугували саме базари, за рахунок яких козаки могли збувати певну продукцію. На території самої Січі, на її форштадті, був розташований базар, який складався з ряду крамниць, які були приналежні Кошу чи куреням. В цих крамницях торгували як козаки, так і чужинці. Осередком транзитної торгівлі вважався Січовий базар. До Підпільної доходили судна, завантажені різноманітним крамом, з Туреччини, Греції – з винами, кавою, оливою, солодощами, тканинами. Базари були також і в інших містах.

Найбільшого значення для економічного стану населення Запорожжя набула торгівля саме продуктами власного господарства: хлібом, шкірою, маслом, салом тощо. Абсолютно зрозумілим є те, що наслідком участі старшини в торгівлі стало зосередження в її руках значних грошових сум. Тоді, як конфісковували майно всієї запорозької старшини, у Петра Калнишевського знайшли срібла і золота на суму понад 43 тис. рублів, а у писаря Глоби було знайдено на 27 тис. рублів. Варто відзначити, що окрім того у Петра Калнишевського знайшли обліків на 8.988 рублів. Важливим є те, що ці гроші були в різних валютах. У власності Глоби боргових розписок було на суму в 5.618 рублів. Велика кількість готівки налічувалась також у деяких козаків: у власності Потапенка було 4 тис. рублів.

Отже, з будь-якого погляду, у Запоріжжі утворювалась велична верхівка старшини, у руках якої були зібрані великі матеріальні багатства і яка посідала на провідних постах. Також варто зазначити, що заможні козаки теж приєднувались до старшини. Поруч з цією аристократією стояла маса козаків «сіроми», «голоти», у володінні якої не було нічого, окрім сорочки на тілі. Певна частина так званої «голоти» проживала в самій Січі, Уревах, на утриманні Коша, а більшість мешкала поза межами Січі і працювала як

наймити у зимівниках, на промислах, в чумацьких валках. Потрібно сказати, що наймити рідко отримували плату грошима, в основному натурою.

Визначним є ще те, що наймити, які ще називались молодиками, водночас рахувалися в куренях і у випадку війни йшли в похід, на ряду із козаками. У XVIII ст. війни відбувались досить рідко і не надавали такого приросту багатства, як у XVII ст., коли після кожного набігу козаки «вкривали шляхи оксамитом». Залишалася злиденною допомога Коша (сучасні науковці розуміють що курінні кухарі варили саму тільки саламаху). Основним джерелом існування козаків-сіром вважається праця. Абсолютно зрозуміло, що у сіром заможне життя старшини, «отаманії», та деяких заможних козаків викликало виправдану заздрість, яка посилювалась свідомістю про «рівноправність» усіх козаків. Не можна зневажати на психологію козаків. Це були люди, які вже раз за життя, а дехто й кілька разів, від якогось пана – лівобережного чи правобережного тікали на Запоріжжя, щоб не робити на панів, бо чули, що там, на Запоріжжі, життя без панів, що там – так звана жадана «воля». І ось для того, щоб жити «по-людському», треба знову ставати до праці чи то на військо, чи на старшину, того ж таки пана, який одягається пишно, має золоту зброю, господарство, табуни коней.

Загрозливим симптомом того, що в соціальному відношенні на Запоріжжі у 50-их і 60-их роках XVIII ст. не все було гаразд, була Чротня, зустрічна хвиля втікачів, які з Запоріжжя йшли до Новоросійської губернії на новоутворювані «слободи». На це вказують офіційні акти про певний відсоток козаків, які перейшли з Запоріжжя. Велика кількість людей тікала також на землі донських козаків.

Ці умови були недооцінені старшими історики Запоріжжя, як А. Скальковський та Д. Яворницький-Еварницький. Бо ці умовини свідчать, що не могло бути на Запоріжжі ні єдності, ні братерства, не могло бути й «монолітності». А якщо цього не було, то, відповідно, не виключені були і

різного роду внутрішні заворушення та боротьба, яка підточувала весь організм Нової Січі.

Населення «вольностей» не обмежувалось козаками. Ще з давніх часів частина його не була козацькою, це були селяни посполиті, які мешкали в слободах. Декілька слобід були виключно посполиті, а значна частина слобід мала мішане населення: були в них і козаки – переважно родинні, одружені – були й посполиті. Обидві частини мали своє осібне управління, своїх отаманів, які безпосередньо підлягали паланковому начальству. Посполиті виконували різні натуральні повинності, служили наймитами в зимівниках, у війську, косили сіно, давали підводи, платили певні податки. Всі ці обов'язки були менші, ніж в інших частинах України, і до Запоріжжя тікали посполиті з усіх країн.

За Нової Січі, кіш, у своїй новій економічній політиці, сприяв збільшенню слобід. Це було обумовлено прагненням мати незалежне становище від Росії. Особливо це можна було спостерігати за останні два десятиліття, коли відбувались змагання за землі із російським урядом. Обидві сторони намагались як найшвидше заселити прикордонні території. [16,104]

П. Калнишевський мав гарне розуміння важливості заселення Запорозьких «вольностей» та запровадження власного хліборобства. Заснування Барвіностійківської паланки було обумовлене великою кількістю переселенців між Тором та Ізюмом. Того ж року, через чутки, що землі понад Дніпром будуть заселені Самарським гусарським полком, П. Калнишевським було наказано заселити ці землі.

В 1772 році П. Калнишевським було наказано заселяти вихідців з Правобережної України слободами поблизу гирла Вересніговатої, над річкою Інгульцем, з метою перешкоджання стороннім потрапляння до цих територій.

Отже, підсумовуючи матеріал, можна сказати, що у Новій Січі існувала своя «традиційна» ієрархія: кошовий отаман, суддя, писар, осавул, довбиш.

Панівна верхівка зосереджувала у своїх руках всі величні матеріальні багатства, в той час, як прості люди не мали «тільки сорочку на голому тілі».

Господарство населення було високорозвиненим. В кожному зимівнику мались вівці, коні та воли. Приносила чималі достатки торгівля товарами власного господарства а також заняття рибальством.

РОЗДІЛ II СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ СТАН ТЕРИТОРІЙ НОВОЇ СІЧІ ПІСЛЯ ЇЇ ЛІКВІДАЦІЇ

2.1 Характеристика маніфесту Катерини Великої та ультиматуму генерала Текелі

У 1775 році російською імператрицею Катериною II (див. дод Б) був виданий маніфест про ліквідацію Запорозької Січі (Див. дод. В).

Власне, на момент його видачі, Нова Січ вже була зруйнована російськими військами. Маніфест тільки слугував офіційним засвідченням цього факту [2, 116].

Варто зазначити, що захопленню та ліквідації Січі передували такі події. В 1764 році царицею було ліквідовано гетьманство як політичну інституцію, а вже наступного року нею була здійснена ліквідація козацького адміністративно-полкового устрою на Слобідській Україні. В 1766 році кошовим отаманом Війська Запорозького Петро Калнишевський під час поїздки до Петербурга малось на меті вирішення земельних спорів запорожців, але він був доведений до абсолютної безнадійності домогтись хоча б чогось від російського уряду». Як відзначає видатна вчена-історик Наталя Полонська-Василенко, серед старшинського осередку постала на розгляд перспектива переходу всього війська під верховенство султана. Проте ця ситуація трималась під контролем царського уряду, ним ретельно відстежувались найдрібніші чутки з приводу лояльності запорозької старшини. Зрештою, ці підозри відіграли свою роль і стали основною причиною арешту панівної верхівки після зайняття Січі царськими військами.

У грудні 1768 року прогрімало всім відоме повстання козаків на Запорозькій Січі проти кошового отамана Петра Калнишевського, який разом зі старшиною був причетний до придушення Коліївщини. Власне, обурення сіроми викликало те, що на Січі утримувались в ув'язненні декілька десятків

гайдамак. Вже на другий день повстання, було вирішено обрати нового старшину, забрати весь військовий скарб, гармати, коней і покинути Січ. Відтак, вся січова старшина, очолювана кошовим отаманом Петром Калнишевським, втекла під захист царських військ, які знаходились в Новосіченському ретраншементі. Однак, 27 грудня об'єднаний загін російських військ та кошового отамана Петра Калнишевського увірвався на Січ і після пекельного бою придушив повстання.

За таких обставин внутрішнього протистояння в козацькому середовищі всередині Січі вона ніяк не мала шансу протистояти тиску зовнішньої, відмобілізованої, цілеспрямованої й підступної імперської сили.

Також запорозьке козацтво було активно залучене в російсько-турецькій війні 1768 – 1774, в якій проявило себе у битвах під Кінбурном, Очаковом, Хаджибеєм, під час штурму Перекопу, у здійсненні розвідувальних рейдів тощо. Після закінчення воєнних дій козацькі загони довгий час стояли як оборонний заслін на Дунаї. Після укладення Кючук-Карнарджийського мирного договору до складу російських територій було передано землі між Дніпром і Південним Бугом, а отже, контроль над гирлами цих річок належав Росії. А тому стратегічно землі Вольностей Війська Запорозького з півночі, сходу, значною мірою з півдня були оточені землями, якими безпосередньо керував петербурзький уряд.

Ліквідувати Нову Січ придворною радою було вирішено ще на засіданні 7 травня 1775-го. Підготовка до цієї події відбувалась у повній таємниці. У травні ж понад 50 тис. російського війська, під командуванням генерал-поручика Петра Текелі (див. дод. Г) у складі 1-ї російської армії, кавалерії, піхоти, гусарських й пікінерських ескадронів та донських козаків рушили на Січ.

Між людьми ходили чутки, що ці війська проходять землі Запорозькі аби здійснювати прикордонну службу. Вже на початку червня ними була оточена Січ, захоплена артилерія та заблокована гавань. В той час на Січі

було лише кілька тисяч козаків, оскільки інші після кінця російсько-турецької війни роз'їхались по паланках і зимівниках. Російською стороною від січовиків та кошового отамана Петра Калнишевського вимагалось скласти зброю і не чинити опір. Після бурхливих дебатов козацькою радою було ухвалено рішення здатися без опору. На користь Росії було конфісковано запорозьку скарбницю, вивезено військові клейноди, артилерію, зброю, боєприпаси і архів. Одночасно було захоплено паланкові центри та всі важливі пункти – шляхи, перевози тощо [9,182].

10 червня 1776 року кошового отамана Петра Калнишевського, було заслано до Соловецького монастиря, військового суддю Павла Головатого – до Тобольського, а військового писаря Івана Глобу – до Туруханського, звідки вони вже не повернулися. 10 липня 1775 р. імператрицею Катериною II було нагороджено Петра Текелія орденом Св. Олександра Невського і подаровано маєток у Вітебській губернії. Січовий архімандрит Володимир Сокальський став настоятелем Батуринського Миколаївського монастиря. Акцію супроводжувала інформаційна кампанія про те, що Січ знищена «в своём политическом уродстве» і різні відомства розсилали імператорський маніфест: Малоросійська колегія – до магістратів та полкових канцелярій, Київська духовна консисторія – до монастирів та протопопів. Таким чином, про акцію було проінформоване все населення імперії.

4 червня 1775 року, на троїцьку неділю, російський корпус угорського вихідця серба генерала-поручика Текелія, разом з волоським і угорськими полками іншого серба, генерал-майора Федора Чорби, рушили по дніпровських порогах. Тут було п'ятдесят полків кінноти-п'їкінерів, гусар і донців, і десять тисяч піхоти. Військо розділилося на загони, і без розголосу, займаючи по шляху головні села, з чотирьох сторін підійшло до Січі. Святкуючи зелені святки, запорожці побачили нежданих гостей тільки тоді, коли вони стали вже на височинах навколо Коша.

Текелій підійшов до Запоріжжя вночі, і так як всі часові зазвичай спочивали безтурботним сном, то Орловський піхотний полк з ескадроном кінноти пройшов непомітно через все передмістя і без пострілу зайняв Новосіченський ретраншемент. На ранок Текелій скликав до себе кошові влади і пред'явив їм указ імператриці про скасування Запорізького війська [1, 47].

Січ зашуміла. Більш палкі отамани, ватажки і характерники хотіли захищатися, незважаючи на наведені на них гармати, але інші, більш розважливі, що мріяли про відродження Січі в іншому місці і вигляді, умовляли всіх на скоритися. Голос розсудливості, підтриманий кошовою владою разом з духовенством, взяв верх, і вільна Запорізька Січ, горда тим, що ніколи нікому не підкорялася, впала без боротьби і опору.

Текелій став твердою ногою в зайняття Січі і почав вводити в ній нові порядки. Кошовий Калнишевський, писар Глоба і деякі курінні отамани, як люди, небезпечні за своїм впливом серед козаків, були вивезені в Росію. Кошовий і писар були пострижені в ченці, перший – в Соловецький монастир, а другий – в Білозерський, де і закінчили дні свої в глибокій старості.

Але круті заходи, що вживаються по відношенню до запорожців, зробили, однак, те, що вони один за одним таємно стали вибиратися з Січі. Коли Текелій помітив це, в Січі вже майже нікого не залишалося [3,21].

З тринадцяти тисяч запорожців, що сиділи над Дніпром, дванадцять тисяч дійсно пішло за Дунай, в Туреччину. Думка князя Потьомкіна переселити запорожців до Росії не вдалася: запорожці виселилися самі.

Перебіг військової операції із знищення Січі відомий на підставі донесення генерала Петра Текелія Єкатери́ні ІІ, складеного 6 червня 1775 р. Але, крім того, існує таке яскраве джерело як «Усна оповідь колишнього запорожця, мешканця Єкатеринославської губернії й повіту, села Михайлівки, Микити Леонтійовича Коржа», вперше видане в Одесі 1842 р.

Ці обставини передані й ще одним джерелом – народною піснею “Ой із-за зеленого гаю”, яка записана поміщиком Єлисаветградського повіту Іваном Скоповим [11, 356].

У даному контексті варто відзначити думку російських науковців стосовно Маніфесту Катерини II, ультиматуму генерала Текелі та ліквідації Нової Січі загалом (Див. табл. 2.1.).

Таблиця 2.1

Російські науковці стосовно ліквідації Нової Січі

О. І. Єлісєєва покладає майже всю відповідальність за ліквідацію Січі на самих запорожців, безапеляційно вказуючи на їх «безчинства», на небажання козаків «жити мирною працею» та ін.	Думка про те, що існування Січі заважало зміцненню позицій Росії на півдні, так як автономні утворення становили загрозу «безпеки держави», висловлено в роботі Н. Ю. Болотиної.	А. В. Кондрико приходить до висновку, що Січ припинила існування «разом зі своєю системою самоуправління після того, як відпали найбільш важливі умови, в яких вона зародилася і проіснувала».
--	--	--

Отже, в 1775 році російська імператриця Катерина II видала маніфест про ліквідацію Запорозької Січі. Власне, на момент його видачі, Нова Січ вже була зруйнована російськими військами, а маніфест слугував лише офіційним засвідченням цього факту.

Вже по завершенні російсько-турецької війни яка відбулась в 1768-1774 роках, в яку запорозькі козаки були активно залучені та проводили дієву участь, генерал-поручик Петро Текелій повів до Січі 10 піхотних, 13 російських козацьких, 8 кінних регулярних полків, 20 гусарських і 17 пікінерських ескадронів. Не беручи до уваги на малочисельність, запорожці звернулись до кошового отамана Петра Калнишевського за дозволом

боронитися до скону. Однак заможні старшини радили кошовому піддатися без жодних умов; до того ж, священник січової церкви Покрови Володимир Сокальський почав просити не йти «брат на брата». Врешті-решт, кошовий отаман здав Січ без бою. 4 червня 1775 року Нової (Підпільненської) Січі не стало.

2.2 Соціально-економічне становище Нової Січі після Маніфесту

Після ліквідації Підпільненської Січі, певна частка запорожців переселилась на територію до пониззя Дунаю, а також до Добруджу, який на той час перебував під владою Туреччини. Такі дії козаків були обумовлені намаганням уникнення переслідувань та їх закріпачення. Для запорожців Османським урядом надалась територія поміж Дунаєм та Південним Бугом. Вже у 1776 році вони зародили першу Задунайську Січ, яка в деяких історичних джерелах згадується як Усть-Дунайська Січ. Вона була заснована у гирлі Дунаю. Згідно із деякими дослідниками, вона була розміщена на території сучасного м. Вилкове Одеської області (Див. табл. 2.2.).

Таблиця 2.2

Становище козаків після 1775 р.

Стан козаків після 1775 року				
5 тис. козаків пішли на турецьку територію і заснували Задунайську Січ	Частина козаків переселені на Кубань і з них сформовано Чорноморське військо	Чорноморське військо під назвою «Військо вірних козаків» бере участь у російсько-турецькій	Із задунайських козаків сформовано Азовське козаке військо	Більша половина обернена на кріпаків, згідно з указом

		війн		
--	--	------	--	--

Варто відзначити, що за внутрішнім устроєм Задунайська Січ була такою ж як і Запорозька Січ. Вона мала укріплення, налічувала 38 куренів, церкву та адміністративні будівлі, які були розміщені в центрі. Найголовнішим органом була військова рада, яка займалась обиранням кошової старшини: кошового отамана, військового суддю, писаря, осавула. До складу кошової старшини входив також і перекладач, як його називали, товмач-драгоман [7,94].

На території Січі була розміщена січова школа та бібліотека, де містилась література як релігійного, так і історичного спрямування. Задунайські козаки займалися переважно землеробством і тваринництвом, рибальством і полюванням. На територію Задунайської Січі часто тікали селяни та козаки з України з метою порятунку від загострення національного та соціального пригнічення. Однак, становище задунайців було нелегким, оскільки вони постійно потерпали від турецьких поборів та повинностей. Найбільш тяжким та принизливим для козаків було виконання повинності долучатись до воєнних операцій турецької армії. Зазвичай, такі операції були спрямовані проти таких християнських народів, як серби, греки, румуни тощо. Це суперечило переконанням козацького народу.

Важливим є той факт, що Задунайське козацтво не було весь час одним організмом, та не становило єдиної організації. Окрім Усть-Дунайської Січі, у володіннях козаків були також інші Січі за Дунаєм, які були розташовані в інших місцях. Відтак, у 1785 році 7 тисяч запорозьких козаків були переселені на територію Сеймени та Сілістрії. Таке переселення козацького народу відбулось внаслідок конфлікту із козаками-некрасовцями, які вважаються нащадками донських козаків-старообрядців, що у 1704 році переселились у Добруджу. Решта задунайців, яка налічувала майже 8 тис.

осіб, скориставшись запрошенням імператора Йосифа II, вирішила перейти на австрійські землі, де на берегах Тиси і Дунаю було засновано Банатську Січ, яка проіснувала до 1802 року. Тут вони були залучені до прикордонної служби на австро-турецькому кордоні. З 1813 року була заснована Катерлзька Січ. А вже у 1815 році у Верхньому Дунавці відбулось заснування найвідомішої Задунайської Січі – Дунавецької [10].

На базі задунайських козаків формувалося у свій час Бузьке козацьке військо (1785-1798 рр.), Усть-Дунайське (Буджацьке) військо (створене у 1807 р.), Дунайське козацьке військо (1828–1869 рр.), а також частково Азовське козацьке військо (1832–1864 рр.), які були залучені до участі у російсько-турецьких війнах.

Найважливіший та водночас найтрагічніший період в історичній долі задунайського козацтва пов'язаний саме з російсько-турецькою війною 1828–1829 рр. Турецьким урядом зажадалась мобілізація козаків Задунайської Січі на війну проти Росії. Кошовим отаманом Й. Гладкий було приведено 2 тисячі козаків до турецького табору, але сам він повернувся на Січ і разом зі своїми прихильниками, кількість яких сягала майже 1,5 тис. осіб, забрав військовий скарб, клейноди і таємно перейшов на російський бік. Такі дії Й. Гладкого наштовхнули турків на жорстоку розправу із задунайцями. Їхня розправа була такою: майже 2 тис. козаків разом з наказним отаманом І. Баланом були заарештовані й кинуті до в'язниці. А козаки, які залишалися на території Січі, були вбиті, січові укріплення та церква були зруйнованими.

Після закінчення російсько-турецької війни з козаків загону Й. Гладкого, які воювали у складі російської армії як окремий Дунайський козацький полк, утворилось Азовське козацьке військо. Воно було розселене на території Катеринославської губернії, яка знаходилась між сучасними містами Бердянськ та Маріуполь. Головним завданням цього війська була охорона західного узбережжя Азовського моря. У 1862–1864 роках частина козаків була силоміць переселена царським урядом на Кубань та Північний

Кавказ. Відповідно до імператорського указу від 23 жовтня 1864 року, Азовське козацьке військо було зруйноване, а самі козаки були переведені в селянський стан [11,400].

Таким чином, і після зруйнування Запорозької Січі царський уряд потребував козацькі частини, намагався використати їх у постійних збройних сутичках і війнах з Туреччиною. На початку запорожцям був наданий дозвіл на вступ до спеціальних пікінерських полків, а згодом Катериною II був наданий дозвіл на утворення самостійного козацького війська.

Напередодні російсько-турецької війни (1787–1791 рр.), на підставі царського указу від 3 квітня 1787 року, на півдні України було утворено Катеринославське козацьке військо, до складу якого входило 10 полків. Це військо було утворено князем Григорієм Потьомкіним з колишніх запорізьких козаків та військових поселенців Катеринославщини. До складу цього війська входили поселенці колишньої Української укріпленої лінії та військові частини корпусу передової округи Катеринославських козацьких полків (Бузький, Малоросійський і Конвойний). Під час ведення російсько-турецької війни, українські козаки Катеринославського війська особливо відзначилися під час завоювання Аккерманської фортеці (нині Білгород-Дністровський), Кілії та Ізмаїла. Вже у 1796 році Катеринославське козацтво було розформованим, а козацькі полки, крім Бузького, були перетворені на регулярні частини козацької армії. У 1802 році частина козацького населення колишнього Катеринославського війська була переселена на Кубань.

Водночас із Катеринославським козацьким військом восени 1787 року із колишніх запорозьких козаків російським урядом була сформована ще одна військова частина, яка мала назву Військо вірних козаків (Чорноморське козацьке військо). 22 січня 1788 року вийшов царський указ про створення цього війська. Очолював це військо кошовий отаман С. Білий. Чорноморське козацьке військо отримало клейноди та іншу козацьку атрибутику, яка була відібрана російським урядом під час розгрому Запорозької Січі в 1775 році. В

цьому війську були відновлені старшинські посади, поділ на курені та козацький одяг. У російсько-турецькій війні 1787-1791 років воно брало участь під командуванням С. Білого та З. Чепіги. Маючи на меті своє утвердження на території Північного Кавказу, у 1792 році російський уряд почав переселення війська на територію Кубані. Козаки були розміщені вздовж так званої Чорноморської прикордонної лінії, яка проходила від р. Лаба, правим берегом р. Кубань до Азовського моря. Вже за два роки на територію Кубані було переселено майже 25 тис. козаків, яким виділено земельний фонд площею 30 тис. км кв. Колишніми запорожцями було складено 40 куренів, які з середини XIX ст. носили назву станиць. Центром став Катеринодар (заснований 1793 р., тепер Краснодар). На Кубані за козаками було збережено виборність військового уряду, запорозькі назви куренів тощо. Чорноморське козацьке військо з плином часу поповнювалось за рахунок переселення колишніх реєстрових козаків із Чернігівської і Полтавської губерній, колишніх слобідських козаків Харківської губернії, а також колишніх козаків реформованих українських козацьких військ – Усть-Дунайського, Азовського, Бузького, Катеринославського та ін.

Головні переселенські рухи відбулись у 1808–1811 рр., 1820–1821 рр., 1832 р., 1848–1849 рр., під час яких Україну покинуло понад 77 тис. осіб. До 1860 року козацькі війська на Кубані нараховували майже 200 тис. осіб. З них були сформовані військові підрозділи – 12 кінних полків, 3 піхотних батальйони, 4 батареї, 2 гвардійські ескадрони. Козаки-чорноморці брали участь у всіх військових операціях, що їх вела Росія на Кавказі, та у Кримській війні 1853–1856 рр.

Підводячи підсумки даного розділу, можна сказати, що після ліквідації Підпільненської Січі певна частка запорожців переселилась на територію до пониззя Дунаю, а також до Добруджу, який на той час перебував під владою Туреччини. Такі дії козаків були обумовлені намаганням уникнення переслідувань та їх закріпачення.

Частина запорожців перейшла під владу російського уряду, який у всі часи потребував козацьких полків задля залучення їх у війнах та протистояннях.

Варто відзначити, що відбулось багато переселенських рухів, головні відбулись у 1808–1811 рр., 1820–1821 рр., 1832 р., 1848–1849 рр., під час яких Україну покинуло понад 77 тис. осіб.

РОЗДІЛ III ЗАДУНАЙСЬКА СІЧ ЯК НАСЛІДОК ЛІКВІДАЦІЇ НОВОЇ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ ТА УТВОРЕННЯ ІНШИХ СІЧЕЙ

3.1 Утворення Задунайської Січі

Осередком козацької вольності за Дунаєм, дев'ятою і останньою Січчю українського козацтва є Задунайська Січ. Основою цієї Січі були козаки, які протягом 70-х р. XVIII ст. тікали за Дунай у межі Османської імперії.

Історія Задунайського Коша була покладена запорозькими козаками, які були залучені до дунайських експедицій за часів російсько-турецької війни 1768–1774 рр.

Після примирення Росії з Туреччиною частка козаків, які потерпали від постійних утисків російського офіцерства, не повернулися на Січ, а осіли саме в дунайських і дністровських гирлах. Потік козацтва в межі Османської імперії збільшився після ліквідації Нової Січі в 1775 році, продовжувався декілька років і досяг свого апогею в 1777–1778 рр. [10].

Згідно із свідченнями очаківського паші, якому саме в цей час були підлеглі козаки, їх на кінець 1778 р. було вже 12 тис. чоловік. Організованого компактного переходу запорожців до Туреччини не було. Невеликими групами, козаки суходолом та водними шляхами діставались до дунайських гирл, у пониззя Дністра, на Березань, Тилігул, в Очаківську округу, у Буджак.

Варто відзначити, що турецьким урядом не чинились перешкоди запорозькому козацтву, бо він був зацікавлений у них як у засобі тиску на Росію. Приймаючи козаків до своїх земель, Османська імперія ослаблювала стан російської держави на півдні і завдавала удару по її міжнародному авторитету. Офіційно прийнятими до турецького підданства козаки були 30 серпня 1778 р. Вони присягнули на вірність султану Османської імперії. Для поселення їм були виділені землі в пониззі Дністра в Кучурганах. Перемістившись до Туреччини, запорожці мали сподівання на збереження

свого традиційного способу життя, який головним чином був ототожнений безпосередньо із Степом і вольницею [6,98].

Важливим є те, що в Кучурганах запорозькими козаками була зроблена спроба утворити Кіш, проте їм цього не вдалось. Через деякі фактори козаки були змушені кілька разів змінювати її місце розташування. Цими факторами були безпосередні втручання як російського, так і турецького урядів у ведення справ задунайського населення, а також не дуже вдале розташування та постійні сутички із некрасівськими козаками.

На передодні російсько-турецької війни 1787–1791 рр. задунайськими козаками був закладений Кіш на р. Дунавець у Катирлезі. Прийнято вважати, що це була перша Січ, яка створена саме на традиційних засадах.

Вже у 1795 р. турецьким урядом задунайцям було наказано перейти до району Сеймен, що на Сухому Дунаї. Певна частка козаків перейшла на вказану територію, де і заклала новий Кіш з відповідним устроєм.

У 1803–1804 рр. задунайські козаки повернулися до гирла Дунаю і в Катирлезі знову був закладений Кіш, витіснивши некрасівсько-липованське старообрядське населення з цієї території. Катирлезька Січ проіснувала до 1805 р. і в цьому ж році була зруйнована турецьким феодалом Пехлеван-оглу і некрасівськими козаками. З початком російсько-турецької війни 1806–1812 рр. задунайське козацтво перебралося до Браїлова під захист браїлівського паші.

По закінченню військової кампанії 1806–1812 рр., задунайцями був поведений наступ на некрасівських козаків. Це відбулось з метою повернення завойованого ними Катирлез з околицями та укріплення в дунайських гирлах. Вже у 1812 році задунайські козаки двома загонами рушили по берегах Дунаю на некрасівсько-липованські села. Сутички з часом переростали у справжню війну. В 1813 році, під час проведення, військових дій, задунайці заволоділи Катирлезом, однак ними було прийняте рішення не відбудовувати Січ, а вирушили далі, до Дунавця. Лише на

початку 1814 року задунайські козаки заволоділи головним центром некрасівців – селищем Великий Дунавець, яке розташоване в Георгіївському гирлі, де і був закладений Кіш [7,92].

Існування Дунавецької Січ було не довгим, всього 14 років, з 1814 по 1828 роки. Вона була розташована на підвищенні і захищалася з півночі і заходу ровами і валами, які були зроблені ще генуезцями і відновлені некрасівськими та задунайськими козаками. З південного боку Січ обороняла р. Дунавець із своїми високими берегами, із східного боку підступи до неї обороняли непрохідні плавні. На тому місці, де фортеця прилягала до р. Дунавця, козаками було влаштовано зручну пристань, відповідно до якої прибували річкові і морські судна.

Варто відзначити, що Дунавецька Січ своїм устроєм та будовою нагадувала останню Запорозьку Січ – Нову. На її території було розміщено 38 куренів, з такими ж назвами, які були і в Новій Січі. Мались також приміщення, де була розміщена кошова старшина, титарня і церква. Управління задунайським козацтвом проводилось своєю власною старшиною. Вся адміністративна, військова та судова влада на Січі та завідування деякими господарськими справами зосереджувалась у руках цієї старшини.

З боку турецького уряду не відбувалось втручання у внутрішні справи задунайців, він лише вимагав від козаків виконання військової служби. У зв'язку із цим, задунайські козаки були вимушені стояти залогами в турецьких фортецях, охороняти кордони Османської імперії, брати участь у походах і каральних експедиціях турецьких військ, які мали за мету придушення національно-визвольних рухів християнських народів Балканського півострова. За виконання військового обов'язку перед Туреччиною задунайці отримували плату та харчі. Така військова служба на користь султана була для задунайських козаків тяжкою і небажаною роботою.

Експлуатація козаків задля придушування визвольних рухів християнського населення Османської імперії викликала протесті рухи задунайців. Звичним явищем того часу став військовий найм на Січі, коли заможними козаками наймалась сірома, яка відправлялась до війська замість них. Проте, окрім того, у Задунайській Січі не було усталеного, конкретного та з гарним озброєнням ворога, який, у свою чергу, спонукав би козацтво на вдосконалення своїх військових здібностей та на зміцнення військової організації, як було у попередніх Січах. Відтак, із плином часу, зникала власна козацька кіннота та артилерія. В походи козаки вирушали пішки або на човнах по воді. Варто відзначити, що в них не було власного флоту.

Задунайським козакам була приналежна певна територія, яка була надана урядом Туреччини у їхнє повне користування. На теренах цієї території було утворено 6 таких сіл: Райя, Озаклія, Саранасув, Караорман, Чукурова, Іглиця. На території цих сіл проживали одружені козаки та райя, тобто сімейні люди не козацького стану, що мешкали на території Задунайської Січі і були підлеглими її юрисдикції. До складу задунайської райї були приналежними також наймані працівники, що не були включені до козацького товариства. Проте, є загальновідомими також і інші села, де розташовувалась та мешкала задунайська райя. Серед таких сіл можна виділити Муругіль, Катирлез, Горгу, Нижній Дунавець та ін. По суті, Задунайська Січ була центром, довкола якого було консолідоване християнське населення Добруджі.

Згідно із документальними даними, напередодні війни Росії з Туреччиною в 1828-1829 роках, на території Січі мешкало близько 15 тис. населення. Економічні пріоритети задунайського козацтва були обумовлені розміщенням козацького Коша в дельті Дунаю та на чорноморському узбережжі. Головним видом зайнятості у задунайських козаків було саме риболовство. Поступове збільшення чисельності райї спонукало до зростання значення землеробства в господарстві Січі.

Вже під кінець XVIII століття на теренах Задунайській Січі з'явилися представники заможного козацтва, які використовували робочу силу задунайців. Вони ставали господарями рибних заводів, сільськогосподарських маєтків та торгових будинків. Підприємства належали заможним козакам – «дукам» чи «срібляникам», або ж заможній райї. На таких підприємствах працювала січова сірома, тобто так звані «голоколінчики» та «безштаньки», що були найняті на роботу і отримували заробіток натурою. Власниками підприємств на січових землях тримались великі ринки найманих робітників із козацької сіроми, які постійно збільшували свої масштаби.

На початку XIX ст. Задунайська Січ являла собою великий господарський механізм, до складу якого входила велика кількість мілких підприємств, які відрізнялись своїми формами власності [6, 112].

Феномен, який засвідчував кризове становище Січі, але, водночас, і її певну еволюцію, почав поширюватись на початку XIX ст. Кризове становище виявлялось у тому, що катастрофічними масштабами набувалось зубожіння сіроми, поширення хвороби серед «голоколінчиків», процвітало розбійництво серед найбільш заможних козаків. Саме криза в Задунайській Січі, наявність якої засвідчують вкрай загострені економічні, соціальні, політичні протиріччя серед задунайців, породила новий тип козаків-робітників, для яких натиск з боку Росії та Туреччини в умовах підготовки війни був вирішальним.

Із початком російсько-турецької війни 1828–1829 років, 218 січових козаків та 578 душ райї під керівництвом кошового отамана з Й. Гладкого повернулися до батьківщини.

Варто відзначити, що основними причинами переходу задунайського населення в межі Російської імперії були причини соціально-економічного характеру, якими визначалась криза Задунайської Січі, яка була проявлена в еволюціонуванні козацьких традицій та звичаїв. Одночасно причини

соціально-економічного характеру були тісно пов'язані із політичними причинами повернення задунайського населення на батьківщину.

Дві держави – Росія та Туреччина, в умовах підготовки війни, між собою намагалися різноманітними способами (мирними і немирними), отримати у своє підпорядкування козаків. Не витримавши політичного тиску величних імперій, частина задунайців була схилена до союзу з російською державою.

Поява на політичній арені Й. Гладкого підштовхнула хід подій на Січі і сприяла швидкому переходу задунайського населення в межі Російської імперії. Вихідці із турецьких володінь принесли із собою військову канцелярію, похідну церкву, скарбницю, прапори, атрибути влади – бунчук та булаву. З цим перехід набував силу повернення козацького Коша в межі Російської імперії.

Цією подією було покладено край для Задунайської Січі і водночас вона наразила на смертельну небезпеку українське населення, яке залишилося на території Подунав'я. Заходи, які були вжиті згідно із наказом турецького султана, несли жахливі наслідки як для райї, так і для козаків.

На територію Січі було послане турецьке військо. Ним був вчинений погром повністю всього поселення Добруджі, яке на той час знаходилося під захистом Задунайської Січі. Однак, сама ж Січ була повністю зруйнована і опісля того вже не відродилася.

Отже, враховуючи вище викладений матеріал, можна зробити висновок, що останньою – дев'ятою Січчю – є Задунайська. Основою цієї Січі були козаки, які протягом 70-х р. XVIII ст. тікали за Дунай у межі Османської імперії.

Початок історії Задунайського Коша був покладений запорозькими козаками, які були залучені до дунайських експедицій часів російсько-турецької війни 1768–1774 рр.

Задунайська Січ устроєм, будовою нагадувала останню Запорозьку Січ - Нову. На її території знаходилося 38 куренів, з тими ж назвами, які були і в Новій Січі, приміщення, де розміщувалася кошова старшина, титарня і церква. Управлялося задунайське козацтво своєю власною старшиною. Саме вона зосереджувала у своїх руках всю повноту адміністративної, військової, судової влади на Січі та відала певними господарськими справами.

3.2 Утворення інших Січей як наслідок ліквідації Нової Січі

По закінченні існування Нової Січі запорожцям було запропоновано записатися до селянського та міщанського станів, та певна чисельність старшини зазнала переслідувань. Відбулось проголошення розпусчення Запорозького війська. Царським урядом проводилась роздача земель Нової Запорозької Січі поміщикам, а відтак, козаків покріпачували. Найбільш непокірні козаки, чисельність яких була близько 5 тис., подалися за межі Російської імперії – за Дунай, на землі, які були підвладні турецькому султану. Там була закладена Задунайська Січ.

Задля детального розгляду утворення інших Січей, варто звернути увагу на рис. 3.1.

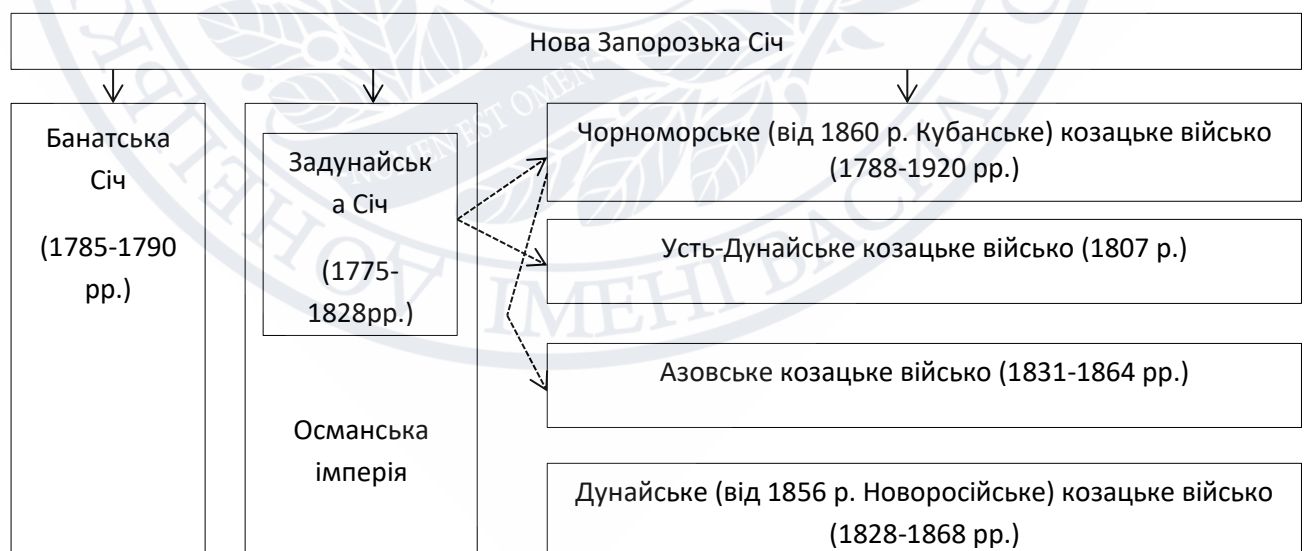

Рис. 3.1. Утворення інших Січей після ліквідації Нової Січі

У 1785 році 8 тисячами колишніх запорожців відбулось переселення на землі в провінції Банат, на береги Тиси в нижній її частині, наразі це територія Сербії. Вони перейшли до австрійського підданства. Відтак утворилась Банатська Січ.

Варто відзначити, що організація та швидке зміцнення Задунайської Січі вимагало від Російської імперії організації якоїсь протидії, бо та викликала симпатії українського народу. Катериною II 5 травня 1779 року і 27 квітня 1780 року були видані маніфести, якими вона звернулася до козаків вже з проханням повернутися у рідний край, обіцяючи дати кожному з них землю і службу за російськими чинами. Однак запорожці відгукувались неохоче. У 1783 році козаків офіційно прийняли на військову службу, як Військо вірних козаків. В часи російсько-турецької війни 1787-1791 років воно зазнало перейменування в Чорноморське козацьке військо, якому був наданий дозвіл на оселення на території між Південним Бугом та Дністром.

Із завершенням війни у 1792 році Чорноморське козацьке військо було переселено на Кубань, а у 1860 році воно вже отримало найменування «Кубанське козацьке військо».

У 1828 році частиною козаків Задунайської Січі, які знаходились поблизу Акерману, було прийняте російське підданство та утворено Дунайське військо. В тому ж самому році частиною задунайських козаків, під керівництвом Осипа Гладкого, відбулось повернення до України. В 1831 році вони отримали дозвіл зупинитись над Азовським морем, між Бердянськом та Маріуполем, під назвою Азовського війська; в 1860-их роках вони об'єднались із кубанцями [36,128].

В даному контекстів варто звернутись до матеріалу, який був викладений вище. Задунайська січ існувала з 1775 до 1828 року на території Османської імперії в гирлі річки Дунай.

Азовське козацьке військо існувало в 1828-1862 роках. Воно було утворене з козаків Задунайської Січі, що у 1828 році під керівництвом Йосипа Гладкого перейшли з Туреччини на бік Російської імперії.

Перед російсько-турецькою війною 1828-1829 років 1500 козаків було поселено на узбережжі Азовського моря і з них сформовано Окреме Запорозьке військо. З початком російсько-турецької війни відбулось приєднання війська до російської армії, у складі якої воно брало участь у бойових діях як Дунайський козацький полк.

У 1831 році царським урядом було наказано поселити колишніх задунайських козаків на північному узбережжі Азовського моря, від Маріуполя до Ногайська (Приморська) та Бердянська, аби якомога краще забезпечити цей відрізок прикордонної смуги від можливого турецького нападу. Відтак відбулось утворення Азовського козацького війська. На даній території азовцями було засновано чимало хуторів, сіл, станиць, навіть кілька містечок, збудовано Азовську флотилію. Однак такої автономії, яку козаки мали за Дунаєм, вони не отримали. Урядом не проявлялась довіра до колишніх втікачів, а відтак, одразу відбулось встановлення контролю над Азовським козацьким формуванням. Це відбувалось в тому, що у військо були направлені для зайняття посад на внутрішньому управлінні армійські офіцери. Їм було наказано наглядати не лише за правильним перебігом справ у військовій канцелярії, а й ретельно відстежувати настрої козаків та цивільного населення, яке проживало в межах війська.

В плані економічного становища доцільно вказати, що ці козаки були повністю звільнені від податків та повинностей, за винятком військової служби. Першим кошовим отаманом азовців став згадуваний вище Йосип Гладкий, однак верховне керівництво у військових справах належало Новоросійському генерал-губернатору. Йосип Гладкий був кошовим отаманом до 1853 р., а потім пішов у відставку в чині генерал-майора.

У середині XIX ст. становище азовських козаків набуло значного погіршення. Встановлювалися кріпосницькі порядки, царським урядом відбувалися намагання переселення частини козаків на Північний Кавказ, де завершувалася кривава війна з вільнолюбними горцями. Це викликало значне невдоволення азовців, чимало з яких повернулося до Туреччини. Тисячу сімей азовських козаків у 1862—1864 рр. було силоміць переселено на Північний Кавказ, до станиць Анапської округи та Закубання.

Остаточна ліквідація Азовського козацького війська відбулась згідно із наказом 1664 року, а козаків, які залишилися, було переведено до селянського стану.

Важливу роль відіграло становлення та діяльність Чорноморського козацького війська. Як козаче військо воно утворилось на території Російської імперії як протидія існування Задунайській Січі, яке знаходилася в межах Османської імперії.

Стримати еміграцію козаків за Дунай та на Забужжя намагався князь Потьомкін. У 1781-1783 роках ним було розіслано по запорозьких землях заклики до колишніх козаків, аби вони збиралися в Херсоні, де з них будуть утворені військові загони. Однак запорожці відгукувались неохоче. Всього зібралося близько однієї тисячі козаків. Їхнім отаманом став військовий осавул Сидір Білий, а його помічником — колишній суддя Війська Запорозького Антон Головатий.

У 1783 році ці козаки були офіційно прийняті на службу як Військо вірних козаків. Військо складалося із кінноти, піхоти та флотилії. У 1787 році це військо отримало назву Чорноморського козацького війська. Для поселення чорноморців було відведено територію між Південним Бугом та Дністром. Центром було місто Слободзея, яке являється сучасною територією Молдови.

Під час російсько-турецької війни чорноморці брали активну участь в битвах під Кінбурном, Очаковом, Фокшанами, Римником, Хаджибеєм, Килією, Ізмаїлом, Мачином, Бендерами та інших.

Однак після війни у 1792 році за наказом імператриці Катерини II чорноморці мали переселитися на Кубань.

На Кубань виїхало більше 8 тисяч чорноморських козаків, а з родинами - близько 25 тисяч українців. У 1860 році вони отримали назву Кубанського козацького війська.

Проте не всі погодилися на виселення, частина козаків перейшла на Задунайську Січ.

Історія Чорноморського козацького війська до його переселення на Кубань тісно пов'язана з історією нашого краю – Одещини, бо чорноморці селилися на її території. Крім того у 1789 році на чолі с Антоном Головатим і Андрієм Чепігою вони брали участь в визволенні Хаджибею, де пізніше і було утворено місто Одеса.

ВИСНОВКИ

Феноменом світової цивілізації навіть через призму сьогодення є Запорозька Січ. Своїм суспільним укладом, структурою, військовою організацією, писаними і не писаними законами, побутом і звичаями Січ не мала аналогів. Січ була рятівницею і рідною домівкою для козака і гречкосія, і всіх, кому потрібний був її захист. Січ до сьогодення вважається зразком поєднання демократизму зі строгістю порядків і самодисципліни. Січ була колискою української державності, контролюючи значні території, утримуючи багатотисячну армію, адміністративний апарат.

Січовики мали символіку: прапори, гімн, герб. Столицею Нової Запорозької Січі була могутня фортеця, оточена частоколом, в заборолах якого виставлено гармати. На центральній площі стояли церква, скарбниця, військовий арсенал, майстерні. Навколо них - курені-казарми, в яких жили запорожці. Козаки вибирали свою старшину - гетьмана, кошового отамана, курінних отаманів - вільним, демократичним голосуванням. Збройні сили склалися з таких родів військ: піхоти, кінноти, артилерії та морського флоту.

У роботі висвітлені та проаналізовані завдання, які були поставлені на початку роботи. В процесі написання було досліджено державно-правовий лад Січі; проаналізовано правове становище населення; надано характеристику Маніфесту Катерини Великої; визначено значення ультиматуму генерала Текелі; проаналізовано наслідки ліквідації Нової Січі; визначено роль українського козацтва для подальшого українського народу.

Влітку 1775 р., згідно з наказом Катерини II царським військами була зруйнована Нова Запорозька Січ. Потому вийшов маніфест про скасування останнього осередку української автономії, осередку демократії та волі народу, місця прогресивних форм господарювання та розвиненої економіки, центру свободолобства, героїзму та військової майстерності.

Відтак, варто сказати, що для соціально-економічного життя Нової Січі було характерним посилення товарообігу, що призвело до накопичення торгового капіталу. На Запорозжі успішно розвивався фермерський тип господарства, що відзначався багатогалузевістю і застосуванням вільнонайманої праці. Зимівницько-фермерське господарство стає економічною основою Нової Січі. Все це свідчить про утвердження в цьому регіоні України буржуазних виробничих відносин. Протягом 30-70-х рр. на Запорозжі формується новий, більш прогресивний в історичному поступі соціально-економічний лад. Все це робило Запорозьку Січ економічно і політично незалежним від Росії організмом, виривало її з кріпосницької системи імперії. Безумовно, Російська імперія не могла погодитись з існуванням непідконтрольних собі політичних інституцій та економічною самостійністю козацького краю. Вона шукала способів остаточно підпорядкувати собі цю частину України та інкорпорувати її до загальноімперських структур.

У Новій Січі існувала своя «традиційна» ієрархія: кошовий отаман, суддя, писар, осавул, довбиш. Панівна верхівка зосереджувала у своїх руках всі величні матеріальні багатства, в той час, як прості люди не мали «тільки сорочку на голому тілі».

Господарство населення було високорозвиненим. В кожному зимівнику мались вівці, коні та воли. Приносила чималі достатки торгівля товарами власного господарства а також заняття рибальством.

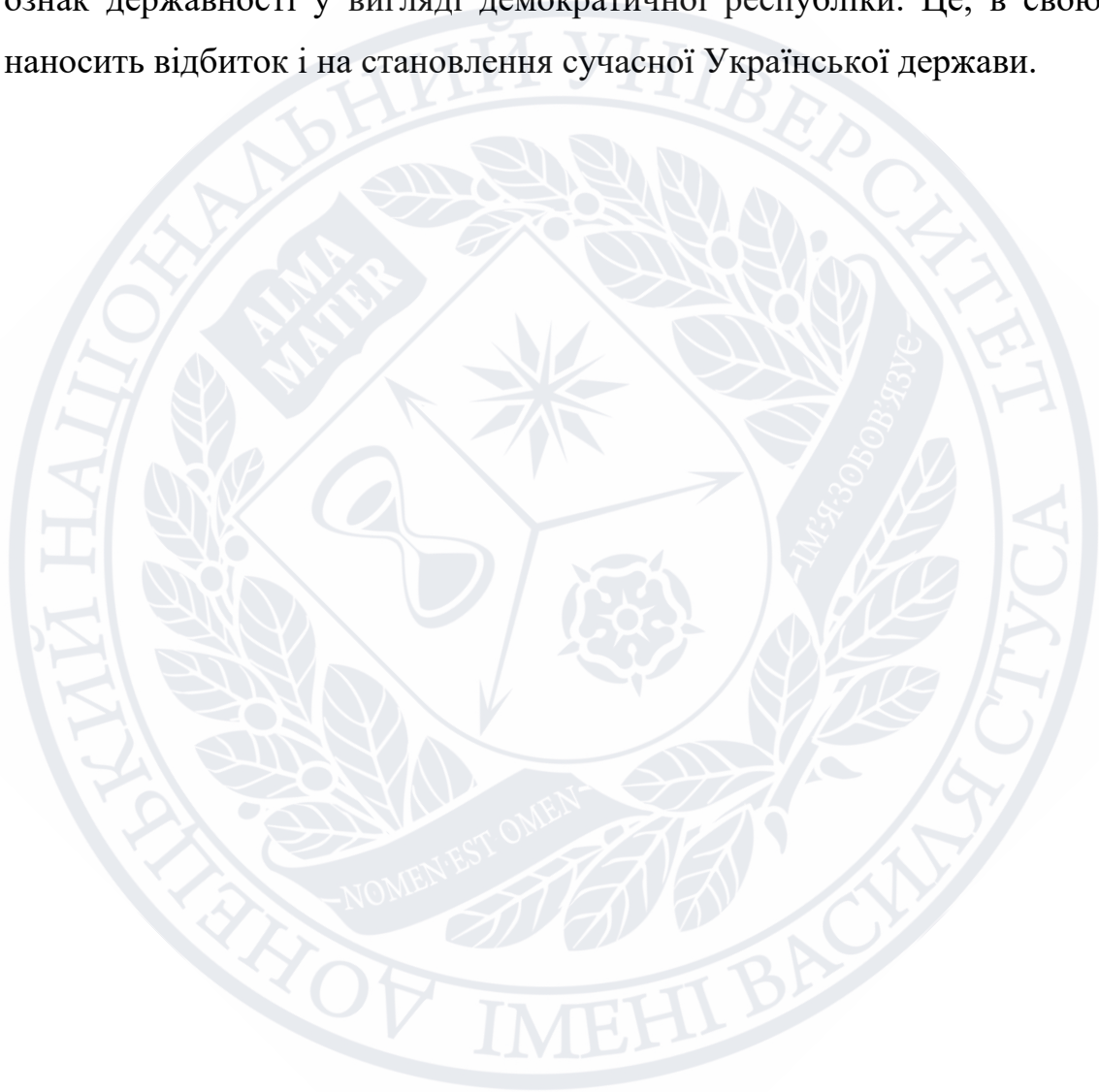
Після ліквідації Нової Січі, певна частка запорозжців переселилась на територію до пониззя Дунаю, а також до Добруджу, який на той час перебував під владою Туреччини. Такі дії козаків були обумовлені намаганням уникнення переслідувань та їх закріпачення.

Частина запорозжців перейшла під владу російського уряду, який у всі часи потребував козацьких полків задля залучення їх у війнах та протистояннях.

Варто відзначити, що відбулось багато переселенських рухів, головні відбулись у 1808–1811 рр., 1820–1821 рр., 1832 р., 1848–1849 рр., під час яких Україну покинуло понад 77 тис. осіб.

Саме козацтво являється зародком української державності. Багатовікова історія козацтва затверджує його силу та могутність.

Також варто відзначити, що Запорозькій Січі була притаманна низка ознак державності у вигляді демократичної республіки. Це, в свою чергу, наносить відбиток і на становлення сучасної Української держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Абашина Н. С., Козак Д. Н., Синиця Є. В., Терпиловський Р. В., Археологія та історія: навч. посіб. [для викл. і студ. іст. ф-тів вищ. навч. закл., вчителів загальноосвіт. шк.]; НАН України, Ін-т археології, Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Каф. археології та музеєзнавства. Київ: Стародавній світ, 2012. 366 с.
2. Александров П. Г. Військова операція зруйнування запорозької Січі. *Розбудова держави*. 1996. №4. С. 45-50.
3. Александров П. Г. Ліквідація Запорозької Січі. *Пам'ять століть*. 1997. №1. С. 115-121.
4. Александров П. Г. Невідомі матеріали до історії зруйнування Запорізької Січі. *Розбудова держави*. 1995. №5-6. С.20-21.
5. Архів Коша Нової Запорозької Січі: опис справ 1713–1776. Київ, 1994. URL: <http://cdiak.archives.gov.ua> (дата звернення: 30.03.2021).
6. Бараннік А. М. Історіографія соціально-економічного розвитку Нової Січі в працях вітчизняних істориків другої половини XVIII–XIX ст. *Науковий часопис НПУ імені МП Драгоманова. Серія 6: Історичні науки*. 2015. С. 248-252
7. Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775-1828 рр.: Історико-документальний нарис. Одеса, 1994. 121 с.
8. Бачинська О. А. Задунайська Січ в геополітичній ситуації Причорномор'я. *Дриновський збірник*. № 13, 2020. С. 90-96. URL: <https://doi.org/10.7546/DS.2020.13.11> (дата звернення: 30.03.2021)
9. Борисенко В. Й. Курс Української історії. Київ, 1998. 616 с.
10. Бровко А. Г. Нова Січ (1734-1775 рр.): історіографія: дис. ...канд. іст. наук: 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Київ, 2010. 272 с.

11. Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України: підручник [для студ. історичних спеціальностей вищ. навч. закл.]. Тернопіль: Навчальна книга Богдан, 2005. 480 с.
12. Голобуцький В. О. Запорізька Січ в остані часи свого існування. Дніпропетровськ, 2004. 421 с.
13. Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво. Київ: Вища шк., 1994. 539с.
14. Дмитро Дорошенко. Нарис історії України. Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1962; Київ: Глобус, 1992. Т. II. С. 96–105.
15. Загоровський Є. О. Запорозько-російська митна політика за часів Нової Січі. *Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності*. Київ, 1927. С. 808-810.
16. Задунайська Січ. *Україна: хронологія розвитку. Енциклопедичне видання у 6-ти тт.* Київ: Кріон. URL: <http://www.litopys.com.ua/encyclopedia/storichn-pod-chas-v-vazhkikh-viprobuvan/zadunayska-s-ch/> (дата звернення: 29.03.2021)
17. Калакура Я. С. Українська історіографія: Курс лекцій. Київ: Генеза, 2012. 512 с.
18. Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII-XIX ст. Одеса, 2000. С.96.
19. Колодчук Д. В. Сучасна історіографія історії Нової Січі. *Наукові праці: Науково-методичний журнал*. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2009. Т. 115. Вип. 102. Історія. С. 101-106.
20. Козацькі вожді, гетьмани, кошові. Історія української культури. Т. II. Київ, 2001. С. 7–11.
21. Кащенко А. Ф. Запорозькі вольності й уклад військового та громадського життя на Запорожжі. *Оповідання про славне Військо Запорозьке*

Низове. Київ: «Веселка», 1983. С. 17–24 URL: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history> (дата звернення: 31.03.2021)

22. Костомаров М. І. Книга буття українського народу. Нью-Йорк: Наша Батьківщина, 1967, 30 с.

23. Коцур Г. Г. История Украины. Г. Д. Казьмирчук, В. И. Гусев, В. П. Капелюшный и В. Ф. Колесник . К., 2010. 631 с.

24. Коцур Г. Г. *Історія України: Підручник. Курс лекцій для студентів вищих навч. закладів* / Наук. ред. Г. Д. Казьмирчук. К., 2009. 648 с.

25. Коцур Г. Г. *Історія України: Підручник з грифом МОН України* / Казьмирчук Г.Д., Коцур Г. Г., Латиш Ю. В. та ін. К., 2009. 900 с

26. Коцур Г. Г. *Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів* / За ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес. К.; Чернівці, 2008. 1100 с.

27. Коцур Г. Г., Коцур А. П. Меценатська діяльність доби козаччини: історичний досвід церковного будівництва. *Науковий вісник Чернівецького університету. Філософія: збірник наукових праць*. Чернівці, 2005. Вип. 240-241. С. 66-70.

28. Коцур Г. Г. Наукові студії В. О. Голобуцького про господарську діяльність запорожців періоду Нової Січі (1734-1775). *Історія науки і біографістика: електронне наукове фахове видання (Історичні науки)*. 2015. № 2. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2015-2/index.html> (дата звернення: 31.03.2021)

29. Лиман С. І. «Російське» та іноземне чернецтво на півдні України в перші роки після ліквідації Вольностей Війська Запорозького. *Україна в Центрально-Східній Європі*. № 7, 2007. С. 239-238.

30. Олійник О. Л. Ще раз про причини ліквідації Запорозької Січі. *Український історичний журнал*. 1992. №2. С. 33-39.

31. Панащенко В. В. Паланка. *Енциклопедія історії України: у 10 т.* / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наук. думка, 2011. Т. VIII. С. 30.
32. Петренко В. Зруйнування Запорізької Січі. *Панорама*. 1995. 6 грудня.
33. Сайчук К. В. Соціально-економічні зміни козацтва протягом 1648-1657рр. *Травневі студії 2020: історія, міжнародні відносини*. Вип. 5. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2020.
34. Сайчук К. В. Соціально-економічний розвиток українських земель після ліквідації Нової Запорозької Січі. *Травневі студії 2021: історія, міжнародні відносини, філософія*. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2021.
35. Смолій В. А. Історія українського козацтва: Нариси у 2-х томах / відп. ред. Т. І. Київ: Києво-Могилянська академія, 2007. 732 с.
36. Турченко Г. Ф. Турченко Проект «Новоросія» 1764-2014 рр.: Ювілей на крові. Запоріжжя: ЗНУ, 2015. 116 с.
37. Україна – земля козацька: *Ucraina terra Cozaccorum* / Укл.: О. І. Шкира, Л. В. Губар, Л. М. Забарилло та ін. Переяслав-Хмельницький, 2010. 540 с.
38. Федоровський Ю. Р. Історія українського козацтва: Навч. посібник. Луганськ: Глобус, 2006. 124 с.
39. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАУК). Ф. 2. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 10. URL: <https://cdiak.archives.gov.ua/> (дата звернення: 30.03.2021).
40. Цибульський С. М., Лукашевич О. М, Козацтво Лівобережної України: економічний, соціально-правовий, військовий і політичний аспекти (кін. XVIII–поч. XX ст.). 2015, 230 с.
41. Шумило С. В. Преподобный Паисий Величковский и Запорожская Сечь. Малоизвестные письма прп. Паисия Величковского к Кошевому

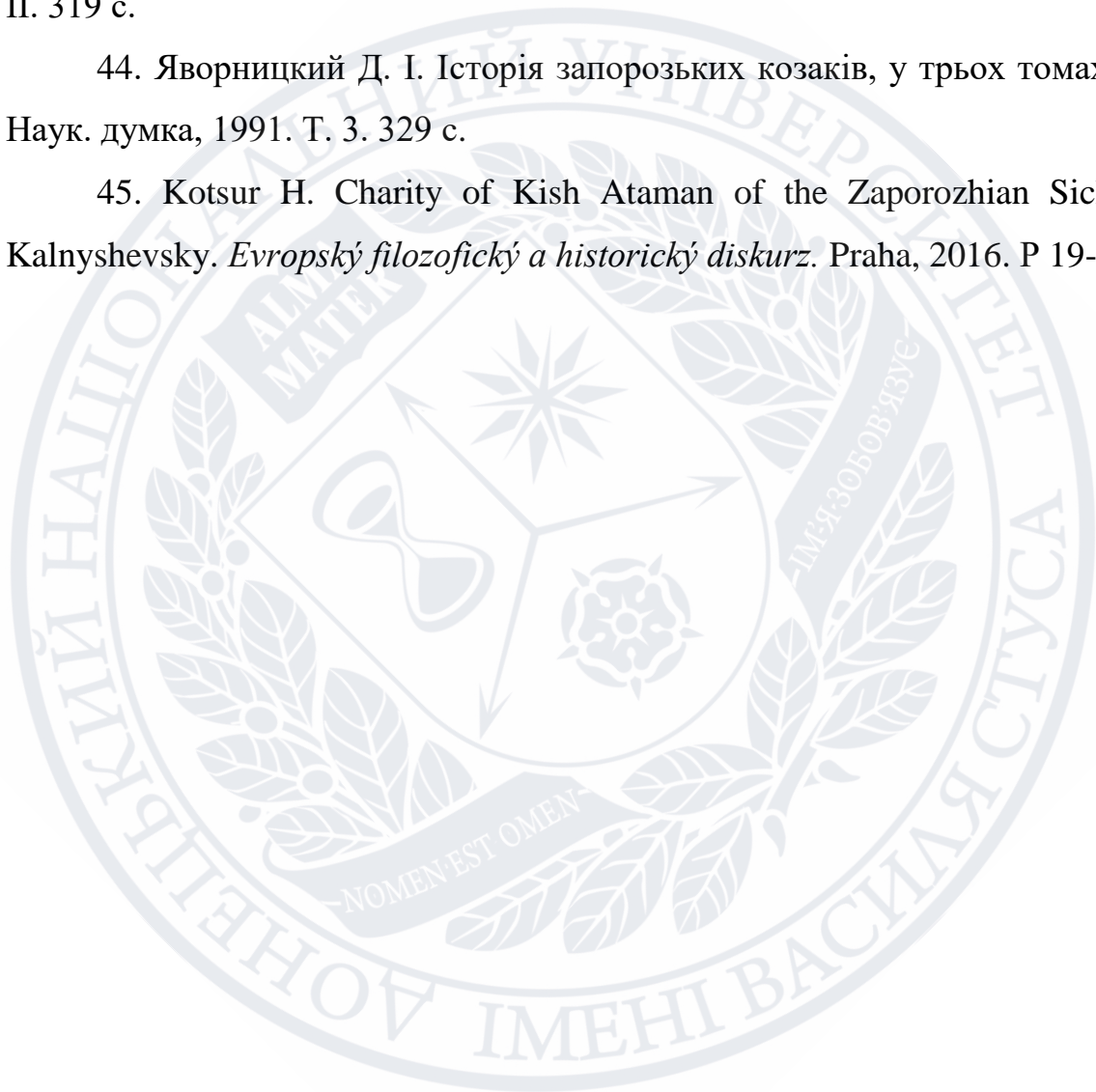
атаману Войска Запорожского Петру Калнышевскому: к истории взаимоотношений. Киев; Серпухов: Международный институт афонского наследия в Украине; «Наследие Православного Востока», 2015. 128 с

42. Щербак В. О. Запорізька Січ як фактор консолідації українського козацтва до середини XVII ст. *Український історичний журнал*. № 5. С. 69.

43. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. Львів: Світ, 1990. Т. II. 319 с.

44. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків, у трьох томах. Київ: Наук. думка, 1991. Т. 3. 329 с.

45. Kotsur H. Charity of Kish Ataman of the Zaporozhian Sich Petro Kalnyshevsky. *Evropský filozofický a historický diskurz*. Praha, 2016. P 19-23.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Рис. 1.1. Розташування Нової Січі

ДОДАТОК Б

Рис. 2.1. Зображення імператриці Катерини II

ДОДАТОК В

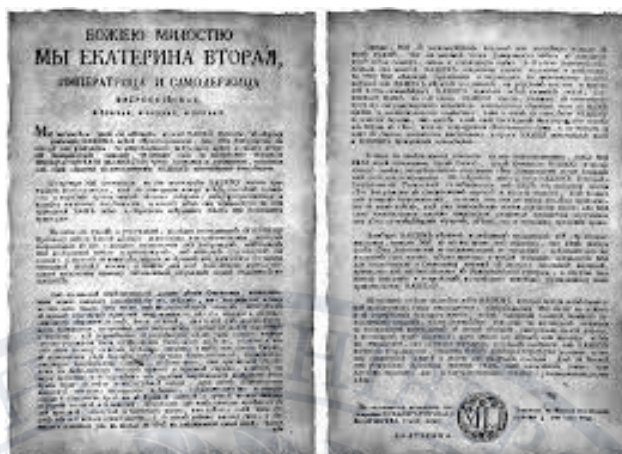

Рис. 2.2. Маніфест Катерини II про ліквідацію Нової Січі

ДОДАТОК Г

Рис. 2.3. Зображення генерал-поручика Петра Текелі